

Ю.М. Кочубей

ФРАНЦУЗЬКА ОРІЄНТАЛІСТИКА: ВІД “ПРИМИРЕННЯ РЕЛІГІЙ” ДО “ДІАЛОГУ ЦИВІЛІЗАЦІЙ” (ЛУї МАССІНЬЙОН – РОЖЕ ГАРОДІ)

З останнє десятиліття ХХ століття і на початку ХХІ ст. у світовій політичній думці набули значного поширення концепти “сутичка цивілізацій” і “діалог цивілізацій”. Поштовх для їхнього розвитку дали дві події в політико-інтелектуальній історії світу – поява статті американського вченого-політолога Семюеля Гантінгтона “Сутичка цивілізацій?” («Foreign Affairs», 1993), в якій він досить недвозначно стверджував, що наступне ХХІ ст. буде століттям зіткнення насамперед християнської та мусульманської цивілізацій, а в 1999 році пролунав заклик президента Ісламської Республіки Іран С.М. Хатамі до діалогу цивілізацій, який був позитивно сприйнятий міжнародною спільнотою, і ООН проголосила 2001 рік Роком діалогу цивілізацій. Особливого розголосу ця резолюція Генеральної Асамблеї ООН у нашій країні не набула, хоча її зміст і спрямованість відповідали засадничим положенням нашої зовнішньополітичної стратегії.

Поява двох згаданих концептів не виникла на порожньому місці – вони мають досить довгу історію, просто вони виражалися іншими формулами, які відбивали об’єктивні аспекти поділу світу на багату Північ і бідний Південь, Захід і Схід, із домінуючим на Заході християнством та з іншими релігіями, а на Сході перше місце займав (і займає) іслам – найближча до Європи географічно й історично тісно пов’язана з християнським світом релігія. Між Сходом і Заходом здавна існували взаємозв’язки, в яких можна вирізнити політико-економічний, культурний і релігійний аспекти.

Появу ісламу християнський Захід зустрів вороже, а Схід, уособлюючи собою іслам, не витрачав часу і поширював його на просторах Азії, Африки та Європи. Протистояння, якщо так можна висловитися, тривало, починаючи з появи мусульман

у Європі, загострили відносини Хрестові походи і натиск османів на Європу, потім настала епоха колоніальної експансії західних держав на Сході, – що не виключало взаємного обміну матеріальними і духовними цінностями. Протиставлення йшло по лінії “вірний – невірний”, що виключало можливість навіть ставити питання про співіснування, про право мусульман бути іншими. Наука в середні віки і у ХVІІІ ст. на Заході була в руках церкви, а на мусульманському Сході також все було охоплене релігією.

Тільки з розвитком у ХІХ ст. наукової орієнталістики для європейців з’явилася можливість одержати більш-менш об’єктивні відомості про близьких сусідів – мусульман. Хоча відомий американський вчений палестинського походження Едвард В. Саїд (1935–2003) досить переконливо критикував західну орієнталістику за те, що вона нібито проклала шлях для колонізаторів [Саїд, Едвард 2001], погодитися з ним у всьому важко, бо насправді було багато вчених, котрі з інтелектуального інтересу бажали щось досліджувати і вивчати. І не їхня провина в тому, що результатами їхніх досліджень у першу чергу скористалися колонізатори й імперіалісти.

Вийшло так, що першою країною, де почало розвиватися наукове сходознавство, стала Франція. Вона ж першою здійснила проникнення на Близький Схід і першою серед християнських країн, виходячи зі своїх державних інтересів, незважаючи на релігійні суперечки, уклала договір з Османською імперією (1535). А ще 1530 року було прийнято рішення про викладання східних мов у Королівському коледжі. Важливе місце посідала мова Старого Завіту, але з 1538 р. почали вивчати і так звані “прочанські мови”, тобто ті, які можуть знадобитися прочанам у їхній подорожі до Святої Землі, серед них була

й арабська. Кафедру арабської мови було створено на основі декрету Конвенту в 1795 р., на чолі якої став видатний арабіст, пізніше автор арабської граматики і хрестоматії, Сільвестр де Сасі (1758–1838). А 1822 р. було засновано асоціацію вчених-сходознавців *Société asiatique*, яка почала видавати свій друкований орган. Безперечно, інтерес до вивчення мусульманського Сходу і мов регіону був спричинений і розгортанням колоніальної експансії Франції, насамперед у Північній Африці, де жило арабське, а також арабізоване й ісламізоване населення.

Набули поширення наукові студії в галузі мовознавства, історії, культури, релігійних вірувань і традицій народів Сходу. Значна увага приділялася також географії, етнології і мистецькій спадщині. Підходи до вивчення Сходу були європоцентричні, і в них проявлялося зверхнє ставлення до тубільців цілком у дусі ставлення християнських церков до іновірців-мусульман, яких не вважали нормальними людьми і ставили своїм завданням навертати їх до Христової віри. Крайнім виявом такого ставлення була праця графа Жозефа Артюра де Гобіно (1816–1882) “Есе про нерівність людських рас” (1853–55), яка зіграла неабияку роль у подальшому розвитку ідей расизму вже у ХХ ст.

Популярний, завдяки своїм неординарним працям про походження християнства, вчений ХІХ ст. Жозеф Ернест Ренан (1823–1892) у 1864 році видав трактат “*De la part des peuples sémitiques dans l’histoire de la civilisation*” (Внесок семітських народів в історію цивілізації), в якому виступив багато в чому як послідовник ідей де Гобіно і, будучи видатним дослідником стародавніх і нових семітських мов, в усякому разі, не вбачав нічого позитивного ні в іудаїзмі, ні в ісламі [Саїд, Едвард 2001, 188, 466]. Разом з тим серед французів були й такі, хто захоплювався ісламом і Пророком Мухаммедом. Ось як писав про нього відомий французький письменник-романтик Альфонс Ламартін (1790–1869): “Філософ, оратор, апостол, законодавець, воїн, завойовник ідей, відновлювач раціональних догм культури без образів, засновник двадцяти імперій земних і однієї імперії духовної – ось хто є Мухаммед!” [Benstaali 1984, 310].

У другій половині ХІХ ст. в різних мусульманських країнах почали діяти французькі навчальні і наукові інституції, засновані релігійними організаціями. Важливе місце серед них і досі займає Католицький університет Св. Жозефа (засн. 1881) в Бейруті. Вчені цих закладів відомі своїми плідними, насамперед археологічними, дослідженнями на Близькому Сході, вивченням давніх мов регіону, працями з арабської діалектології та ісламу. Видавалися наукові щорічники і журнали. Значний науковий центр було створено в Алжирі. Історичні зміни останніх 60 років багато чого змінили, але до 40-х рр. ХХ ст. наукова діяльність цих центрів не припинялася.

Полеміка з ісламом з боку християнських вчених теологів, у тому числі й українських, базувалася в основному на вигадках про цю релігію і її засновника, які невдовзі стали стереотипами. Про спроби “ідеологічних” контактів свідчить напівлегендарна оповідь про мандрівку св. Франциска Ассізького до Єгипту, де він нібито вів диспути з мусульманськими улемами. Окремо стоїть постать відомого теолога й філософа Ніколая Кузанського (1401–1464), який серйозно підійшов до дослідження Корану, щоб виявити в ньому спільні моменти з християнським віровченням. Він, як і Іоанн із Сеговії (бл. 1400–1458), розумів, що питання протистояння між двома релігіями війною не вирішити [Журавський 1990, 36].

У Франції в ХІХ ст. теж почали з’являтися мислячі вчені, які вважали, що освячене церквою колоніальне панування західних країн над народами Сходу не може бути вічним і що справжнє вчення Христа вимагає від християн зовсім іншого ставлення до людей іншої віри. Стосувалося це насамперед мусульман, з якими французи спізналися в першу чергу і з якими вели збройну боротьбу в Африці. Крім того, завоювання великих територій, населених мусульманами, вимагало знань про них, їхню землю і релігію. З’явилися люди, які по-справжньому хотіли пізнати арабів та іслам, примирити християн і мусульман.

Важливе значення мала діяльність видатного вченого-берберознавця, ревного католика віконта Шарля Ежена де Фуко (1858–1916), священника і подвижника церкви, якого Папа Римський беатифікував

як “мученика” 2005 року. Він жив самотником у Сахарі серед місцевого населення, зокрема туарегів, досконало вивчив їхню мову і традиції, прославився своєю доброчинністю. Серед його праць, в основному присвячених Марокко, найвищої оцінки заслужив виданий посмертно туарезько-французький словник діалекту ахаггару в чотирьох томах (Париж, 1951–1952). У своїй келії він приймав людей всіх вірувань, не роблячи різниці між християнами і мусульманами, бо пройнявся істиною, що “Бог один” і всі люди “брати”. Його думки і життєвий приклад мали значний вплив на цілий ряд французьких сходознавців.

Певний вплив на підходи французького суспільства до питань франко-мусульманських стосунків мала нетривала, але бурхлива діяльність Ізабелли Еберхардт (1877–1904), молодої жінки походженням з Росії, біологічним батьком якої, за деякими свідченнями, був українець О. Трофимовський. Зовсім юною вона поїхала до Алжиру, де прийняла іслам, а згодом і одружилася з алжирцем. Загинула під час повені в одній із сахарських долин. Вона написала цілий ряд повістей і новел із життя алжирського народу, статей і нотаток, а також вела щоденникові записи. У своїх, написаних на живому матеріалі, творах вона виступала з гуманістичних позицій, закликала сприймати мусульман як рівних, нормальних людей, засуджувала французький колоніалізм, за що її не любили у Франції і у перших виданнях її “Щоденника” викреслювали цілі абзаци. Але наприкінці ХХ ст. відбувся спалах інтересу до її творчої спадщини, з’явилися книги про неї і передруки її творів. До цього, мабуть, спричинилася і публікація у двох томах присвяченого їй біографічного роману відомої письменниці Едмонд Шарль-Ру. Прийняв іслам і талановитий художник Етьєн (Насреддін) Діне (1861–1929).

Але, як писав російський ісламолóg О.В. Журавський, “Коперниківський переворот у християнському розумінні ісламу випало здійснити в першій половині ХХ ст. французькому сходознавцю Луї Массіньйону (1883–1962) [Беляев 1963, 252–255], з праць якого й розпочинається сучасне католицьке ісламознавство. Він першим запропонував принципово новий метод підходу до ісламу” [Восток 1995, 68].

Массіньйон одержав добру освіту, написав працю з географії Марокко, а в 1904 році вирішив присвятити себе арабським студіям, вже в 1907 році брав участь в археологічній експедиції в нинішньому Іраку. Тут він познайомився з духовним життям мусульман і на землі ісламу утвердився в католицькій вірі.

Массіньйон вважав, що поверхових знань для порозуміння з ісламом недостатньо і що треба зануритися в життя його послідовників і вивчити глибинні зв’язки цієї релігії з християнством, спираючись на Священні тексти. У цьому він був послідовником Шарля де Фуко, з яким підтримував зв’язок аж до трагічної смерті останнього. Сам він був після певного драматичного “прозріння” ревним католиком, а пізніше з дозволу Папи Римського перейшов до унійної греко-католицької церкви мелькитів і навіть висвятився на священника. Массіньйон робив це свідомо, щоб наблизитися до місцевого населення на Арабському Сході, християн і мусульман.

Під час Першої світової війни Луї Массіньйон служив у дипломатичній місії на Близькому Сході, до речі як і Т.Е. Лоуренс, і, як той, був глибоко розчарований лицемірною політикою Антанти щодо арабів, особливо коли дізнався про Декларацію лорда Бальфура. Він все життя відстоював законні права арабів.

З 1919 року працював у Коллеж де Франсе на кафедрі мусульманської соціології і соціографії, а з 1926 р. став завідувати нею. У 1922 р. Массіньйон подав дисертацію, присвячену одному з перших містиків в ісламі ал-Халладжу, що називалася “Страсті ал-Хусейна Ібн Мансура ал-Халладжа, містичного мученика Ісламу”. Вона була доповнена працею “Есе про походження технічної лексики мусульманської містики”. Вже в дисертації він вжив слово “страсті”, що нормально пов’язане з Ісусом Христом, для означення мук мусульманського відступника від ортодоксії. Пізніше вийшла розвідка про ще одного містика, на цей раз іранця – Салмана Пака (1934). Як світська людина належав до ордену францисканців, створеного св. Франциском Ассізьким, який, як згадувалося, вів проповідь серед мусульман у Єгипті. Він вбачав у ідеях і практиках містиків можливість поєднання людини з Богом,

що відкидається ісламською ортодоксією, але визнається християнами через вчення про “таїнства”. Таким чином, крім поріднення трьох монотеїстичних релігій через пророка Авраама, про що ясно вказано в Біблії, з’явилися нові аргументи для примирення християнства з ісламом, який теж був, як доводив Массіньон, наділений божественною благодаттю. Сам він зі своїми прихильниками прийняв так звану клятву аль-бадалія (заміни), пропонуючи “своє життя за мусульман. Не для того щоб їх повернути, а для того щоб звершилася Господня воля в них і через них” [Louis%20Massignon. htm, 3]. На його думку, Бог не дарма дозволив релігію іслам з такою великою кількістю вірних, бо, напевно, за цим стоїть якийсь невідомий нам “план”. Взагалі, визнати, що в ісламі присутня духовність, беручи до уваги негативні стереотипи, що склалися століттями, це вже було багато.

Шукає він точки дотику і в християнському чуді, що сталося в португальському містечку Фатімі, де трьом дівчаткам з’явилася Діва Марія (а Фатіма, як відомо, – це ім’я дочки Пророка), і в прийнятій християнами і мусульманами легенді про заснулих ефеських юнаків (про них писав А. Кримський), і в арабському звичаї гостинності, коли приймають гостинно прибульців будь-якої віри, як це робив і християнин отець Шарль де Фуко, і не примушують їх міняти свої погляди.

Та не тільки теологічними проблемами примирення релігій переймався Луї Массіньон, він виступав і як громадський діяч – проти несправедливості в Палестині, проти колоніального насильства в Марокко і за мирне вирішення проблем в Алжирі напередодні війни в цій країні.

Як вказують західні дослідники життя і творчості Л. Массіньона (Й. Ваарденбург), його погляди багато сприяли тому, що католицька церква в значній мірі змінила свої погляди на іслам, що знайшло своє втілення в рішеннях Другого Ватиканського собору. В 1965 році було прийнято декларація “Про взаємні стосунки церкви з нехристиянськими релігіями” (Nostra Aetate), в якій значне місце відведено стосункам з ісламом і де було поряд з іншим сказано: “Хоча протягом століть між християнами і мусульманами не раз виникали

чвари і ворожнеча, Святий Собор закликає всіх забути минуле і щиро прагнути до взаєморозуміння, захисту і здійснення на благо всього людства суспільної справедливості, моральних цінностей, миру і свободи” [Журавський 1990, 60–61]. Природно, що не всі протиріччя між двома релігіями було розв’язано, але тон спілкування змінився, а головне, контакти продовжилися, особливо щодо соціального служіння двох релігійних спільнот.

Можна констатувати, що викладацька і наукова робота Л. Массіньона мала великий вплив на розвиток французької орієнталістики. З’явилася ціла плеяда видатних сходознавців, визнаних у світі фахівців із різних ділянок науки про Схід, у тому числі й ісламознавців. Багато з них виступили з об’єктивними дослідженнями з історії, філософії, літератури, мистецтва мусульманських країн, зробили ґрунтовний політичний аналіз сучасного становища країн Близького і Середнього Сходу. Їхня діяльність багато в чому спрямувала роботу такої організації, як ЮНЕСКО, саме по шляху примирення Заходу і Сходу. Так, 1958 року було розпочато здійснення великого проекту ЮНЕСКО про взаємне визнання культурних цінностей Сходу і Заходу, здійснювався проект “Великий Шовковий шлях”, виконуються у спілці з країнами-членами проекти поширення арабської культури, вивчення культурної спадщини Центральної Азії. Всупереч позиції США та Ізраїлю у 2005 році була схвалена Конвенція ЮНЕСКО про збереження різноманіття форм культурного самовираження [Mattelart].

Видатне місце серед експертів цієї міжнародної організації посідав проф. Жак Берк (1910–1995) – автор цілого ряду праць з історії і соціології мусульманських країн, захисник прав арабських народів. Виступав проти війни в Іраку 90-х рр. Щодо релігії був стриманіший, вважаючи, що Богові слід молитися “поважаючи наші різні міхраби”. Він виступив проти нав’язування арабам акультуризації [Berque 1973] та інших ідей німецько-американського вченого Г. фон Грюнебаума, який вважав колоніалізм “необхідністю”.

Не менш відомий ісламознавець М. Родінсон (1915–2004), діяч КПФ, який зробив вагомий внесок у дослідження суспільних

проблем арабського світу. Як пише проф. Р. Ланда, “Родінсон закликав до “деколонізації свідомості” європейців, до демонстрації штучно споруджених ними бар’єрів між цивілізаціями Заходу і рештою світу” [Ланда 2006, 52]. Серед його праць слід назвати такі, як “Іслам і капіталізм”, “Іслам: політика і віра”, “Марксизм і мусульманський світ”. Проти європоцентризму спрямована його книга “Захоплення ісламом” (1980). Він не підтримував прихильників тероризму, але разом з тим критично ставився до політики західних держав щодо урегулювання близькосхідного конфлікту. Він заявляв, що релігійна оболонка лише маска соціального і національного незадоволення і що “треба ліквідувати корені цього незадоволення, а не ганятися за кожним терористом на танках і літаках” [Ланда 2006, 57].

Ще один відомий учень Л. Массіньона, визначний спеціаліст із питань шіїзму Анрі Корбен (1903–1978), філософ і орієнталіст, здійснив величезну кількість досліджень текстів ісламських мислителів, щоб зрозуміти глибинну сутність вчень різних відгалужень шіїзму, насамперед ісмаїлізму. Непересічною працею є його “Історія ісламської філософії”. Цей вчений відстоював тезу про рівноправність трьох “авраамічних” релігій, тобто ісламу, іудаїзму та ісламу. У 1974 р. він заснував при Університеті Св. Жана в Єрусалимі Міжнародний центр порівняльних духовних досліджень, де співпрацюють спеціалісти трьох релігій.

Позицію, прихильну до мусульман і арабів, зайняв ще один учень Л. Массіньона – відомий сходознавець Венсан-Мансур Монтей (1913–2005).

У Франції народилося й таке явище, як “бюкаїзм”. Лікар-хірург Моріс Бюкай 1976 року випустив книгу під назвою “Біблія, Коран і наука”, в якій стверджував, що священна книга мусульман містить цілий ряд наукових положень, які можна зрозуміти тільки на основі досягнень сучасної науки, і є справді пророчою. У нього з’явилися послідовники, в основному серед технічної інтелігенції, які є гарячими прихильниками Пророка Мухаммеда. Його книга у Франції за 20 років витримала 15 перевидань.

Та найбільшого розголосу за останнє десятиріччя у Франції і в усьому світі на-

була ісламознавча діяльність такого непересічного вченого-філософа, а в останні роки контрверсійної політичної фігури, як Роже Гароді (нар. 1913 р.). У минулому він визначний діяч КПФ, а 1968 року, як і багато інших європейських інтелектуалів, порвав з комуністами, заглибився в науку, прийняв іслам. У 1995 р. випустив гостро критичну книгу “Основоположні міфи ізраїльської політики”, яка мала великий резонанс і коштувала йому великого штрафу. Під час першої кувейтської кризи зустрівся з С. Хусейном і запропонував свій план виходу з неї, який, на жаль, не було реалізовано [План Гароді 1990]. В СРСР він вважався “ренегатом”.

У своїх працях Роже Гароді, – а інтерес до ісламу він виявив ще в 1944 р., – виступає в дусі традицій Луї Массіньона, намагаючись об’єктивно висвітлювати історію і віровчення ісламу, дає своє розуміння процесів, що відбуваються в мусульманському суспільстві, і закликає до порозуміння між народами. Серед його книг популярності набули такі: “Біографія ХХ століття”, “Заклик до живих”, “Обіцяне ісламом”, “Іслам на Заході. Кордова – столиця духу”, “В ісламі наше майбутнє”, “Мечеть – дзеркало ісламу”, він також автор багатьох філософських і літературознавчих праць.

У цій статті ми хотіли б звернути увагу на книгу Гароді, надруковану в 1977 році, що називалася “За діалог цивілізацій” і мала підзаголовок “Захід – це випадок” (L’Occident est un accident), у якій він доводив тезу про те, що західна цивілізація є відхиленням від нормального шляху розвитку людства в бік бездуховності, матеріалізму й індивідуалізму, тоді як іслам пропонує інший шлях, що відповідає задумові Творця, який втілюється у вченні Пророка Мухаммеда – ісламі. Гароді вважав, що свого вивищення Захід досягнув “не завдяки вищості культури, а завдяки військовому й агресивному використанню озброєнь і морів” [Garaudy 1977, 8]. Творення справжнього майбутнього вимагає, щоб “були віднайдені всі виміри людини, які знайшли розвиток у незахідних цивілізаціях і культурах” [Garaudy 1977, 8]. Він рішуче засуджував колоніалізм, пропагував ідеологів так званого “Третього світу”, доводив значущість впливу Сходу на розвиток західної цивілізації. Гароді

заявляв, що людство, аби зберегти себе, мусить припинити політику конфронтації і розпочати глибокий діалог всіх світових цивілізацій. Щоб досягти цього, він вважає необхідним насамперед “відтворити конвергенцію трьох духовних традицій “авраамічної” віри: іудейської, християнської, мусульманської [Garaudy 1987, 246]. До речі, діалог як засіб вирішення найскладніших проблем був у нього головною ідеєю і в праці “Від анафеми до діалогу. Марксист звертається до Собору” (1965), пов’язаній із роботою Другого Ватиканського собору.

Безперечно, така позиція не відповідає інтересам прихильників неоконсервативної ідеї про “зіткнення цивілізацій” у XXI ст. (С. Гантінгтон, Б. Льюїс, Р. Перл, Д. Пайпс), які в наші дні спрямовують зовнішню політику США.

Розглядаючи наукову спадщину представників французької орієнталістики, ми можемо спостерігати, як ідея діалогу в умовах вільної думки і свободи слова проходить шлях від чисто релігійного змісту до сучасного, загальнолюдського розуміння його необхідності для вирішення проблем, що стоять перед людством.

ЛІТЕРАТУРА

- Беляев Е.А. Луи Массиньон (1883–1962) // **Народы Азии и Африки**. 1963. №4. **Восток** (Москва). 1995. № 3.
- Журавский А.В. **Христианство и ислам**. Москва, 1990.
- Ланда Р. Максим Родинсон, выдающийся исламовед XX века // **Азия и Африка сегодня**. 2006. № 10.
- План Гароди // **Правда** (Москва), 12 декабря 1990 г.
- Саїд, Едвард В. **Орієнталізм**. Київ, 2001.
- Benstaali, Djamel L’Islam et l’Occident face à la crise mondiale. Paris, 1984.
- Berque J. Préface // **G.E. von Grunebaum L’Identité culturelle de l’Islam**. Paris, 1973.
- Garaudy R. **Pour un dialogue des civilisations. L’Occident est un accident**. Paris, 1977.
- Garaudy R. **Cordoue, capitale de l’esprit**. Paris, 1987.
- Mattelart, Armand Bataille à l’Unesco sur la diversité culturelle // **Le Monde diplomatique**, octobre 2005.
- [file: // A: \ Louis%20Massignon. htm](file:///A:/Louis%20Massignon.htm)